

חלק שני – בראשית

פרק שישי - בית אבא

הבא לספר את סיפור חייו של הלר נאלץ להתמודד עם הבעיה שהפרק המזרח אירופי בחייו עלום במידה רבה. בניית תמונה של המשפחה, מקום מוצאה וקורותיה לפני העלייה לארץ-ישראל, נשענת על ליקוט מידע חלקי ולעיתים אפיזודי ובלתי מאושש.¹

שורשיו של אילן היוחסין המשפחתי טופלו בהרחבה על-ידי נינו של הלר, ר' אברהם זיידה הלר, בספרו.² עיקר עניינו התמקד בשושלת היחוס של משפחתו אל משפחת רבי יום-טוב ליפמן הלוי הלר, שנודע כ'בעל התוספות יום טוב' (1654-1579). נראה שהקשר היה דרך נשות המשפחה ולכן הם אינם נמנים על הלויים.³ בספרו מדובר גם בהתייחסות המשפחה אל ר' שלמה לוריא (המהרש"ל, 1573-1510), ר' יהודה ליוואי בן בצלאל (המהר"ל מפראג 1609-1512) ור' נפתלי כ"ץ (1719-1660). אלא שהמחבר הסתפק באמירות כלליות ולא ירד לפרטי השתלשלות היחס, ולכן קשרי המשפחה נותרו סתומים במידה רבה. בעיקר מועט המידע על הדורות הקרובים אל הלר, הוריו וסביו, אלה שיכולים היו להאיר לנו את מצע גידולו של הלר בהיותם המשפיעים הישירים על עיצוב דמותו.

ראש המשפחה המוכר, והוא גם מן העולים לארץ, הינו הסב אברהם פרץ. שנת לידתו אינה ידועה והוא נפטר בין השנים 1823-1828. המידע הישיר אודותיו זעום למדי. מן המקורות עולה שהיה בעל מוניטין מסוים בדורו ובעל ייחוס אבות. בלא מעט מקרים בהם מדברים בשמואל הלר נכדו מדלגים על האב ישראל ומציינים את ייחוסו של שמואל כ"בן בנו של הצדיק הקדוש מו"ה אברהם פרץ".⁴ צבי הירש לעהרן (1853-1784), ראש הפקוא"מ, דיווח ב-1828 על מכתב שקיבל מאביו של שמואל הלר, ישראל, ששהה באותה עת בפריז, וכך הוא התייחס אליו: "...אותו איני מכיר אבל אם הוא בנו של אותו צדיק הרב מו"ה אברהם פרץ וצ"ל אזי הוא עכ"פ [על כל פנים] בר אבהן..."⁵

¹ הניסיונות לאתר את המשפחה ברשימות גניאלוגיות הקיימות היום בפולין לא העלו עד כה דבר. הנתונים הדמוגרפים עליו ועל משפחתו מתבססים בעיקר על חמשת מפקדי מונטיפיורי, שנערכו בארץ. כמו כן נסמכים על מסורות משפחתיות ועל איזכורים שונים בכתבים של בני התקופה.

² הלר, הרב, עמ' 26-11. כן פזור מידע בכל שאר חלקי הספר. א"ז הלר סיכם למעשה את מרבית המידע הגניאלוגי בספרות ובמסורות המשפחתיות. הפירסומים המאוחרים לספרו ניזונים במידה רבה ממנו.

³ על השתלשלות ההתייחסות למשפחת הלר ראו פירוט בהמשך.

⁴ למשל, האדמו"ר מקומארנו, יצחק יהודה ספרין, הפונה אל שמואל הלר בהתכתבויותיהם הרבות בזו הלשון. ראו: פרנקפורטר, שלשלת קאמארנא, עמ' קל.

⁵ איגרת לגבאי ארץ-ישראל בפריז מיום ו' בטבת תקפ"ח (ריבלין, איגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 44).

במקורות המדברים באברהם פרץ אין כל איזכור לחיבור הלכתי פרי עטו וגם לא לתפקיד רבני או ציבורי אותו מילא במקום יישוב כלשהו. האיש מוזכר כאחד מחסידיו של 'החזקה מלובלין' וכמי שהרבה לשהות במחיצתו והיה אף 'בעל תוקע' בחצרו.⁶ במקורות אחדים מוזכר שמו של אברהם פרץ בזיקה לעיירה זלוצ'וב (Złoczów) שבגליציה המזרחית, אך טיב הקשר שלו למקום אינו ברור. הוא חתום כ'אברהם פרץ מזלוצ'וב' על מנשר⁷ וגם הלך שייך את סבו לזלוצ'וב. ברשימות ימי פטירה שהוא ניהל רשם הלך את מועד פטירתה של אחות אביו "דודתי הצדקת חנה עטיל, בת הרב ר' אברהם פרץ מזלוצ'וב זל"ה".⁸ במפקדי מונטיפיורי 1839 ו-1849, שנערכו בטבריה, צוינה זלוצ'וב כמקום הולדת של משה יהודה ליב (1810-1869), אחיו של שמואל הלך, תושב טבריה. אלה הם הפעמים היחידות בהן נקשרת זלוצ'וב למי מבני המשפחה, לבד מאברהם פרץ עצמו. במפקדי מונטיפיורי האחרים מקום לידתו של משה ליב הוא כשל אחיו שמואל, שניהם מאזור לובלין. סביר להניח שהעובדה שגם אברהם פרץ וגם נכדו משה ליב ישבו בטבריה הביאה את רושמי המפקדים המוקדמים להקיש מכינויו של הסב על מקום הולדתו של הנכד. קיימת גם מסורת משפחתית בדבר קירבה משפחתית, שאינה מחוורת דיה, בין אברהם פרץ לר' יששכר דב מזלוצ'וב.⁹

יתכן שזלוצ'וב היא עיר הולדתו של אברהם פרץ. אומנם, פעמים רבות צירוף שם מקום לשמו של אדם התקבע בעיקבות מילוי תפקיד ציבורי או רבני בקהילה, ואין בכך להצביע בהכרח על מקום הלידה, אך כיוון שלא ידועים פרטים על תפקיד כלשהו שמילא אברהם פרץ בזלוצ'וב ניתן להניח שנולד שם או התגורר שם זמן מסוים. יתכן שבקשר המשפחתי שלו לר' יששכר בער מזלוצ'וב טמון ההסבר, אולם פרטים נוספים על כך אינם ידועים.

⁶ ר' יאשע שר"ב מבריסק כתב ששמע מרצ"מ כי "...הר' פרץ זקינו של הרב שמואל העליר מצפת הי' פ"א [פעם אחת] בל"ג בעומר בחו"ל אצל הלוברלינער והי' ממקורביו..." (יאשע שר"ב, כתבים, עמ' קפז). המחבר, בשמו המלא יוסף אריה פרגר, התיישב לעת זקנה בטבריה. המידע רצ"מ הוא כנראה צבי הירש מיכל [1838-1902], איש טבריה. עליו במפקדי מונטיפיורי ואצל סורסקי, יסוד המעלה, עמ' רנו. תודתי לאברהם אביש שור שעזר בפיענוח זהות מוסר המידע). ברשימת תלמידי החזקה מלובלין, המפורטת בספר המוקדש לאדמו"רים של חסידות ללוב, מוזכר "דבי אברהם בד' פרץ העליר", ללא ציון מקור. ראו: משה יאיר וינשטוק, תפארת בית דוד, ירושלים תשכ"ח, עמ' קצט. כמו כן ראו: הורוויץ, עדן ציון, עמ' קיט ועליו רבים אחרים נסמכים. מחבר 'עדן ציון' היה נשוי לנכדתו של הלך ודודו היה חתנו של הלך ומכאן גם בקיאותו במסורות המשפחתיות. ברור אצל אוריאל גלמן, החוקר את קורות החזקה מלובלין וחצרו, לא העלה מידע על תלמיד בשם אברהם פרץ.

⁷ איגרות האוהב ישראל, ירושלים תשמ"א, עמ' סז-עד. מנשר משותף מצפת ומטבריה, שנשלח מארץ-ישראל בשנת 1820, עליו חתם אברהם פרץ כאחד מראשי הקהל.

⁸ פורסם כנספח אצל הלך, הרב, עמ' 298.

⁹ שם, עמ' 14, 23. המחבר הביא שתי גירסאות לקירבה: 1. יששכר דב הוא אחיינו של אברהם פרץ. 2. השניים הם בני דודים. אם אכן האבות היו אחים הרי שאביו של אברהם פרץ היה אחיו של אריה יהודה לייבוש מגזע צבי, אביו של יששכר דב בער מזלוצ'וב. ראו בהמשך השערה נוספת, אחרת.

מפקדי מונטיפיורי אינם מספקים מידע עקבי וחד משמעי על מקום הולדת בני המשפחה האחרים, מצב שאינו חריג גם אצל שאר משפחות המתפקדים. עם זאת נראה שהנתונים נוטים לזהות באופן מובהק את מקום הולדת בני המשפחה באזור לובלין, בוודאי באשר לדור הנכדים. יותר מכך, במפקד 1855,¹⁰ צויין שמה של העירה אוּחאן (Uchanie)¹¹ כמקום ממנו הגיעו הֶלר ומשה ליב. נקיטה בשם מדויק, של מקום יישוב כל כך קטן ובלתי ידוע, מגדילה את מהימנות המידע. זיהוי מקום זה כעיריית הולדתו של הֶלר, וכנראה מקום מגורי המשפחה, נתמכת בעדותו של שמואל הֶלר הנכד. הלז סיפר כי שמע מאביו שהלר נולד בעירה קטנה בקירבת לובלין, בשם 'חמה' או 'חאמו'.¹² אם כך, סביר מאוד להניח שאוּחאן הייתה, בשלב מסוים, מקום מגוריהם של בני המשפחה, ומיקומה בקירבת לובלין ודאי הנגיש עבור המשפחה את חצרו של החוזה מלובלין. זה יכול להסביר גם את המסורות המשפחתיות על הסב, המרבה להביא את נכדו, הילד שמואל, אל חצר החוזה מלובלין והאנקדוטות הרבות על המפגשים בין הרב לבין הילד המשתובב.¹³

מנין, אם כן, נבע ייחוס האבות והמוניטין המיוחס לאברהם פרץ? האם די היה בהסתופפות בחצרו של החוזה מלובלין כדי שיוודע שמו גם באמסטרדם? יתכן שתשובה לכך טמונה באפשרות שאביו של אברהם פרץ היה שמואל שמחה זימל קוך (?-1786), שכן באילן יוחסין שבנה אחד מצאצאי המשפחה כתוב ששם אביו של אברהם פרץ היה זימל.¹⁴ בהנחה שיש ממש במידע, מדובר אולי בר' זימל, איש אמיד מקוסוב שהשתייך למשפחה למדנית, שנשא לאשה את אחותו של ר' יעקב קופיל החסיד (?-1787) אביו של האדמו"ר מנחם מנדל מקוסוב (1768-1826). לימים השתדכו המשפחות בדרך נוספת כאשר ר' מנחם מנדל מקוסוב נשא לאשה את בתם, שינה רחל. אם אכן אברהם פרץ הוא בנו של אותו ר' זימל (אולי הנכד שמואל קרוי על שמו), הרי שזה מסביר את הקשר ההדוק שהיה לו, ולהלך אחריו, עם משפחת הגר, אדמו"ר קוסוב - וויז'ניץ. זה גם יכול להסביר את המסורת המשפחתית בדבר ההתייחסות לשושלת הֶלר גם מצד אברהם פרץ שכן, הסבא רבא של ר' מנחם מנדל מקוסוב, יעקב קופיל ה-I, היה

¹⁰ נתוני מפקד זה חתומים ומאומתים גם על-ידי הֶלר, מה שמעלה את מהימנות הנתונים כשמדובר בו עצמו. גם במפקד 1875, ברשימת האלמנות בכולל ורשה, רשומה לאה, אלמנתו של משה ליב מאוּחאן שנפטר ב-1869.

¹¹ עיירה הנמצאת 84 ק"מ דרום-מזרחית ללובלין. אוּחאן הוא שמה היהודי. ראו: פנקס הקהילות, פולין, ז (מחוזות לובלין, קילצה), עמ' 44.

¹² אב"ה, א.08.14.

¹³ ריכוז מסורות על כך ראו: הֶלר, הרב, עמ' 28-32.

¹⁴ מדובר באחד מאילנות היוחסין שנבנו בדורות מאוחרים, אילן שבנה ע"ד יעקב שאנן, מצאצאי המשפחה, בו הוזכר שם אביו של אברהם פרץ, זימל. מדובר באיזכור יחידי ובעל הרשימות נפטר מבלי שהותיר את מקורותיו.

נשוי לבת אחותו של יום טוב ליפמן הלר.¹⁵ המסורת המשפחתית מלמדת שאמו של אברהם פרץ, רייזל, היא זו שהתייחסה לבית יום-טוב ליפמן הלר, אם כי ללא סימוכין והסבר על ההשתלשלות.¹⁶ מכאן יתכן שהיא האחות של ר' יעקב קופיל חסיד, המתייחסת למשפחת הלר, שנישאה לר' זימל.

אברהם פרץ העיד על עצמו שהוא תלמידו של ר' מנחם מנדל מקוסוב, במכתב שכתב אליו מטבריה אותו חתם: מנאי או"נ (=אוהב נפשו) ותלמידו הדש"ת (=הדורש שלומו תמיד) אברהם פרץ בן רייזל. המכתב כשלעצמו מעניין מאוד ועיקרו תיאור מסעותיו של אברהם פרץ בארץ, מטבריה לירושלים ובחזרה, וביקוריו במקומות הקדושים ובקברי צדיקים. מדברי התודה של הכותב למדים על תמיכה כספית קבועה ונדיבה של האדמו"ר. דברי הפתיחה והסיום של המכתב משדרים היכרות עמוקה ואינטימיות בין המשפחות אך אין בהם הסבר מפורש לנסיבות הקשר בין השניים ואינם מסגירים קשרי משפחה.¹⁷ העדר מקורות נוספים התומכים בהשערה זאת מותירים אותה רעועה.

גם אם ההשערה לעיל פיצחה את תעלומת המסורת בדבר התייחסות הסב, אברהם פרץ, למשפחת הלר הרי שאין כל עדות לכך שהוא אי פעם השתמש בשם 'הלר'. יתרה מזאת, בכל המקורות המאזכרים את בני המשפחה בימי חייו של הסב, או בהקשר אליו, מתבקש לזהות את 'אברהם' כשם פרטי ואת 'פרץ' כשם המשפחה.¹⁸ האפשרות הזו מוכחת במידה רבה ברשימות 'מעו'ת יחיד' שהועברו על-ידי הפקוא"מ לצפת ושם, בין המוטבים, נזכרים פעמים רבות "ישראל פרץ ובנו שמואל".¹⁹ השם הלר, כשם המשפחה, התקבע רק מן הדור השלישי, דורו של שמואל הלר, במידה מכרעת בעטיו. הלר ואחיו יהיו הענף היחיד במשפחה שישאו שם זה, מה שמעלה את המחשבה שהקשר לשושלת הלר התחזק בזיקה לאב ישראל, שנשא לאשה את חיה-פיגא לבית הלר.

¹⁵ על הגניאלוגיה של משפחת צדיקי קוסוב – ויז'ניץ ראו: חיים כהנא (עורך), אבן שתיה החדש, א ירושלים תשנ"ד; רוט, כתר מלכות.

¹⁶ הלר, הרב, עמ' 20. כמו כן ראו באב"ה תיק א.08.14, ובו התכתבויות ורשימות של ר' זיידה הלר לקראת כתיבת הספר על סבו, נמצאות סברות שונות לגבי פשר הקשר למשפחת הלר וניכר שכבר בדור נכדיו של שמואל הלר הבלבול היה רב.

¹⁷ מכתבו של אברהם פרץ לר' מנחם מנדל מקוסוב, הובא בקובץ שפתי צדיקים, ד (תשנ"ב), עמ' ס-סג. נוסח חלקי פורסם גם אצל רוט, כתר מלכות, עמ' רכא-רכב. המכתב אינו מתוארך ומתוכנו למדים שהוא נכתב בראשית שנות העשרים של המאה ה-19. כן לא מוזכר שם הנמען מפורשות אך ברור שהוא מכוון אל הצדיק מקוסוב. בפרסום המכתב לא צוין היכן נמצא המקור, ורק צילום של הדף האחרון של כתב היד הובא.

¹⁸ כאמור, ידועים שני מסמכים בהם חתם אברהם פרץ עצמו את שמו. באיגרת שהוזכרה לעיל (ראו הערה 17) וכן במכתבו לר' מנחם מנדל מקוסוב.

¹⁹ ראו ריכוז הרשימות תקצ"א-תקצ"ט אצל קרגילה, החלוקה, עמ' 61-76. בשם זה גם פנה אליו לעהרן בהתכתבות ביניהם (הפקוא"מ, כ"י, כך 6, ב' באלול תקצ"ה, עמ' 157; שם, ז' בתשרי תקצ"ו, עמ' 164) וכך גם כינה אותו כאשר כתב עליו (ריבלין, הפקוא"מ, ב, עמ' 44, 91).

השם 'פרץ' היה שם ידוע באזור לובלין ויש יסוד סביר להניח שאברהם פרץ קשור באופן כלשהו גם למשפחת פרץ מלוברטוב (Lubartow).²⁰ בשנות השישים והשבעים של המאה ה-18 כונתה העיירה 'ירושלים הקטנה'²¹ בגלל ריבוי תלמידי חכמים שנהנו בה מתמיכתם של האחים לבית פרץ, שהיו סוחרים אמידים מאוד ואף חיתנו את בנות המשפחה עם הלמדנים הסמוכים על שולחנם: ר' ישראל פרץ השיא את בתו פרל למי שנודע לימים כר' לוי יצחק מברדיצ'ב; גיטל, נכדתו של האח השני ר' משה פרץ, נישאה לר' ישראל יונה הלוי לנדא; בתו של אח שלישי, ר' צבי הירש פרץ, נישאה למי שיוודע לימים כר' יששכר דב מזלוצ'וב. יתכן שהמסורת המשפחתית בדבר הקירבה המשפחתית בין ר' אברהם פרץ לר' יששכר דב מזלוצ'וב אינה משום שאבותיהם היו אחים אלא בגין נישואיו של ר' יששכר דב לבתו של ר' צבי הירש פרץ.²² התייחסותו של אברהם פרץ²³ למשפחה זו אינה ידועה. אולי נישא לאחת מבנות האחים פרץ מלוברטוב,²⁴ וכיוון שנהוג לראות באחי החותן דוד לכל דבר נוצר לימים רושם שגוי שהשניים הם בני דוד ואבותיהם היו אחים.

האפשרות שמדובר בהשתייכות למשפחת פרץ מלוברטוב האמידה, שידה הייתה במסחר ובעסקי חכירה, ולמשפחת קוך האמידה אף היא, מתיישבת גם עם מסורות משפחתיות של הלאר לפיהן במזרח אירופה הייתה המשפחה אמידה ומעורבת במסחר.²⁵ השתייכות משפחתית זו יכולה גם להסביר את המוניטין שהיה לאברהם פרץ אצל הבנקאים ההולנדים של הפקוא"מ ואת התמדתם בהצמדת השם פרץ כשם משפחה גם לבניו ולבני בניו. גם קירבת אוחאן ללוברטוב יכולה לתמוך בסברת ההשתייכות למשפחת פרץ הידועה, שזה היה 'תחום המחיה' שלה.

²⁰ סברה זו הועלתה גם אצל נפתלי אהרן וקשטיין, ויתלדו 80, פרק 5/ב, בין השאר בשמו של שמואל הורוויץ, נינו של הלאר. לוברטוב הייתה עיירה קטנה הממוקמת כ-10 ק"מ צפונית ללובלין. אודות משפחת פרץ מלוברטוב והרחבה באשר לקשרי משפחה נוספים ראו: ישראל יונה הלוי לנדא, עין הבדולח, עמ' 16-18; יששכר דב בער, בת עיני, ברוקלין – ניו-יורק, תש"ן, עמ' 3-4; מנחם מנדל ראזוויצקי, תפארת בית לוי, יאסיי תרע"ט, עמ' 3. כאמור, יש מקורות נוספים וקיימים הבדלים מזעריים בנתונים שלהם. זוהי כנראה גם המשפחה שהצמיחה מתוכה את הסופר יצחק לייבוש פרץ (1852-1915). אביו, יהודה פרץ, עבר מלוברטוב לזמושץ' הסמוכה ושם גם נולד בנו ראו: יהודה אריה קלזנר, 'מתי נולד י.ל. פרץ?', תרביץ לו, (טבת תשכ"ז), עמ' 180-186; אבנר הולצמן, 'תעודה לתולדותיו של י"ל פרץ מאת יעקב דינזון', חוליות 1, (1993), עמ' 79-92.

²¹ תפארת בית לוי, שם, עמ' 3.

²² ויש הגורסים שחמו היה ר' יונה פרץ.

²³ אין לבלבל בין אברהם פרץ שלנו לבין אברהם פרץ, חתנו של יהושע צייטלין, שחי באותה תקופה והיה אף הוא מלוברטוב, סביר להניח מאותה משפחת פרץ מפורסמת. על האיש, שהיה איש עסקים רב השפעה והתנצר בסופו של דבר, ראו: אסף, נאחז בסבך, עמ' 76 הערה 83; יוליוס היסין, היהודים ברוסיה, וילנה 1913.

²⁴ החדש נוטה אל ישראל פרץ, שכן השם 'ישראל' ניתן גם לצאצאים.

²⁵ במסורת המשפחתית מסופר על אביו של הלאר, ישראל, שהיה סוחר באבני חן ותכשיטים, ובין לקוחותיו הרבים היו מבני האצולה הפולנית. ראו: הלאר, הרב, עמ' 11-12.

על אם המשפחה ריזל, רעייתו של אברהם פרץ, איננו יודעים דבר, מלבד העלאת האפשרות שהיא הייתה בת למשפחת פרץ ובעלה בחר בשם זה לשם משפחתו. מבין צאצאיהם יודעים בת ושני בנים: חנה עטיל,²⁶ מרדכי זאב וואלף²⁷ וישראל, אביו של שמואל הלר.

ישראל (בערך 1779-1840),²⁸ נשא לאשה את חיה פייגא,²⁹ שהייתה נכדתו של ר' משולם פיביש מזבארז' (1740-1794), בת בנו ר' ברוך יצחק מזוואניץ (?-1830), מצאצאי ר' יום טוב ליפמן הלר.³⁰ כפי שכבר צויין נראה שהשתדכות זו היא שחיזקה את חיבור המשפחה אל אילן היוחסין של משפחת הלר. ישראל האב היה גם הוא מבאי חצרו של החוזה מלובלין אך אין לנו כל עדויות על פעילות תורנית מיוחדת שלו ועיסוקו היה, כנראה, מסחר באבני חן ובתכשיטים.³¹ יתכן שעסקיו אלה, ואולי עצם השתייכותו

²⁶ היא לא הייתה בין בני המשפחה שעלו לארץ. עפ"י הלר, הרב עמ' 14, חנה עטיל נישאה לחיים איצקל ובנם ישראל היה רבה של ערלוי. לאחר שהתאלמנה עלתה לצפת ושם נפטרה. רשומה בפנקס רישומי ימי הפטירה כדודה שנפטרה ב"ח בכסלו תר"ל או תרל"ו. ראו: הלר, הרב, עמ' 298.

²⁷ הבן הזה הוא במידה רבה דמות עלומה במסורת המשפחתית. בספר: אלפסי, משפחות חסידיות, עמ' 561 הוא מוזכר בהקשר של משפחת יקותיאל זלמן ליב, שלימים תקרא על שמו – ברז"ל. זיידה הלר הנין, מחבר הביוגרפיה של הלר, מעיד שקרוב משפחה סיפר לו על האיש וצאצאיו אבל מלבד זאת איש מן המשפחה לא יודע על כך דבר. ראו: הלר, הרב, עמ' 34. מסתבר שבדור הנינים בענף זה של המשפחה, מסיבות שטרם נתבררו, נקבע שם המשפחה 'זרהפטיג' (ולמים אמיתי), מה שסייע לטישטוש הקשרים בין ענפי המשפחה. אישוש למידע על בן נוסף במשפחה נמצא במפקד מונטיפיורי 1839 של הקהילה החסידית של טבריה. ברשימת היתומים רשומים שמותיהם של אח ואחות התואמים את הגירסה: ריזל מרים בת 12 ואברהם פרץ בן 8. הם היו בני פנחס אלעזר, בנו של מרדכי וולף. הילדה תינשא לימים לברוך יוסף ברז"ל. אברהם פרץ, שנשא את שם סבא רבא שלו, חי כל ימיו בטבריה והקים משפחה רבת הסתעפויות. אחד מצאצאיו, משה (יששכר) אמיתי, כתב על קורות המשפחה בחוברת בהוצאה משפחתית, ספר יוחסין, ללא שנת הדפסה, מבלי להיות מודע לקשר עם ההלרים בטבריה ובצפת.

²⁸ הוא נפטר בד' בתשרי, על-פי פנקס ימי הפטירה של הלר. קרוב לוודאי ב-1840 שכן, על-פי מסמך מאלול ת"ר הוא עדיין בחיים ובת"א כבר נולד נכד הנושא את שמו. על-פי המסורת המשפחתית הוא נפטר בחו"ל ואכן, ברישום המצבות בבית העלמין של צפת שמו אינו מופיע.

²⁹ אין נתונים על שנות לידתה ופטירתה. על-פי עדותו של שמואל הלר הנכד היא נקברה בצפת (אב"ה, תיק א.08.14) אך שמה לא נמצא ברישומי המצבות של בית העלמין בצפת.

³⁰ סדר היוחסין של המשפחה מופיע בספרים רבים. זיידה הלר בספרו עוסק בה באריכות. באשר לזיהוי הקשר של חיה פייגא למשפחה הסימוכין הוא סדר היוחסין, כפי שהוא מופיע אצל אברהם נח הלוי העליר, זריזותא דאברהם, לבוב תר"ס, עמ' 8. שם, בהקדמה של נכד המחבר, מצויין שלמשולם פייבוש הלר היו רק בנים. לבנו היו 4 בנות שאינן מוזכרות בשמותיהן. אחת מהן הייתה כנראה חיה פייגא שכן, ברשימות ימי פטירה של הלר הוא כתב ביום ו' בתשרי: י"פ אמי חיה פייגא בת יצחק זלנה"ה (הלר, הרב, עמ' 296).

³¹ הלר, הרב, עמ' 11-12. בהעדר מידע על למדנותו התורנית כרכה המסורת המשפחתית בדמותו סיפור בו שזור מוטיב 'אשת פוטיפר' כעדות לחסידותו המופלגת. המוטיב הזה, בו עומד הגבר היהודי בגבורה מול אשה גויה פתיינית, המציעה לו את חסדיה, מצוי בהרבה סיפורים (ראו למשל סיפור דומה על החוזה מלובלין: אברהם חיים שמחה בונם מיכלזון, אהל אלימלך, פרמישלה תר"ע עמ' 48; יעקב סופר, סיפורי יעקב, תרס"ד, עמ' 36-45). גם ר' ישראל היה לגיבור עלילה שכזו לפיה הגיע עם תכשיטים ואבני חן לבית פריצה אחת כדי לעניין אותה ברכישתם, אך היא התעניינה בו. הוא נמלט מביתה בהשאירו מאחוריו את רכושו וזכה בשל כך לדברי שבח מפי החוזה מלובלין. גירסה דומה של הסיפור מסופרת גם על אחיו, מרדכי זאב, ומובאת אצל יששכר משה אמיתי, ברשימות שכתב, בעמ' 5 (ראו הערה 27).

למשפחות אמידות ונודעות, זימנו לו שלל קשרים עם אנשי הון ושלטון, קשרים אותם הוא עתיד לנצל גם לאחר עלייתו ארצה.

שמואל היה כנראה בכור הבנים. איננו יודעים בדיוק את שנת הולדתו אלא שנולד בראשית המאה ה-19, קרוב לוודאי ב-1803.³² ה'רשום אומנם בכל חמשת מפקדי מונטיפיורי אך הללו מציינים לעיתים מספר שנים מעוגל או לערך, ויש הבדלים בנתונים שלהם, גם בין המפקדים שאושרו בחתימתו של ה'רשום עצמו, כמי שעמד בראש הקהילה.³³

עיקר סיפורי הילדות של ה'רשום שהתפרסמו קשורים להסתופפות הילד בחצרו של החוזה מלובלין.³⁴ הקשר של בני המשפחה לחצר החוזה מלובלין היה כנראה הדוק ומשמעותי. ה'רשום חווה את השהות בחצר, ובעיקר במחיצת החוזה, כחוויה מכוננת בחייו. מתוך הסיפורים יש כמה כאלה המדווחים על קשר בלתי אמצעי בין הילד ל'ר' יעקב יצחק מלובלין. מתוכם עולה אפיון של ילד סקרן שנמשך אל הדמות הנערצת ומפגשיו איתה עיצבו במידה רבה את האופן בו הוא ראה את עצמו ואת מהלכיו מאוחר יותר. בסיפורים חוזרים מוטיבים ידועים של סיפורי חסידים בהם מפגש בין קדוש לדמות תמימה, במקרה שלנו ילד. הקדוש מזהה באדם התמים והפשוט פוטנציאל רוחני ומנהיגותי גבוה, שעתיד להתממש, ומצייד אותו בקוד שמצריך פיענוח. ספק אם כך התרחשו בפועל המפגשים, אך ברור שלתודעה העצמית של ה'רשום באשר למה שהתחולל בחצר הרבי הייתה חשיבות רבה, גם אם לא תועדה בכתב במלואה. לפי המסורת נקודת השיא הגיעה במפגש הפרידה, לקראת עליית המשפחה לארץ-ישראל, בה נתן הרבי מלובלין לילד ה'רשום סידור קטן כמתנת פרידה, ומסר לו מעין צופן המחזיק את כל הסימנים על מה שעתיד לקרות לו במהלך חייו. אם כי אין סיבה לפקפק באותנטיות שבבסיס מסורות אלה ראוי לציין כי העדות היחידה הידועה, של ה'רשום עצמו, על 'קשר' בינו לבין החוזה מלובלין, עולה

³² "...במסורת היהודית בכלל ובחסידות בפרט (למעט חב"ד המאוחרת), לא ניתנה הדעת בדרך כלל ליום ההולדת, לא של סתם אדם מישראל וגם לא של אישים דגולים. יום המוות הוא החשוב והראוי לזכרון. שכן בו נכרכו דינים ומנהגים ובראשם היארציים, הכולל עלייה לקבר המת, אמירת קדיש ותפילות מיוחדות, שאליהם הצטרפו מושגים קבליים-מיסטיים של הזכרת נשמות, השתטחות, נילוי, תיקון והילולה..." דוד אסף, 'במותו היה כמו שלהבת', הארץ, 18.5.2010. העמימות לגבי שנת לידתו המדויקת הייתה גם בימי חייו. הנה בן דורו ויריבו, אלעזר רוקח, כתב כי לא הצליח לגלות מהי שנת לידתו של ה'רשום, עם זאת קבע בטעות שנולד בוורשה. זוהי טעות שנפוצה, כנראה מפני שה'רשום עמד בראש כולל וורשה בצפת, ראו: א' רוקח, 'מסתרי ארץ הקדושה', יזרעאל, גל' 15, כא אייר תרמ"א.

³³ הנתונים לגבי שנת הלידה והעליה לארץ משתנים ממפקד למפקד, על אף העובדה שעל מפקדי 1849, 1855, 1875, ה'רשום עצמו חתום, כמי שעמד בראש הקהילה ואישר את אמיתות הנתונים. להלן הנתונים על ה'רשום כפי שהם עולים מן המפקדים: מפקד 1839: יליד 1803, הגיע לארץ ב-1815; מפקד 1849: יליד 1809 / 1799, ללא ציון שנת עליה; מפקד 1855: יליד 1805 / 1800, הגיע לארץ ב-1818; מפקד 1866: יליד 1802, צפת; מפקד 1875: יליד 1810, הגיע לארץ ב-1815 / 1817. הנתונים הכפולים הם משום ששמו של ה'רשום נכלל ברשימת כל כולל. על הבעייתיות שבנתונים שנאספו לצורך המפקדים ראו: אסולין, מפקד תקצ"ט; קרלינסקי, חברת מהגרים.

³⁴ מבחר של מסורות וסיפורים על כך רוכז בספר של נינו, ה'רשום, עמ' 28-34.

ברשימה בכתב ידו, המתעדת בתיארוך מדויק שבירי פסוקים שהתחווירו לו, אולי כמענה ל'שאלת חלום'. שם הוא כתב: "ה ניסן תרל"ד הה"צ מהרי"י מלובלין נתן לי מתנה כסף גדולה זך ונקי ולבן"³⁵

ילדותו של הלר בחיק משפחה מרושתת עם משפחות חסידיות רמות מעלה, וכן הימים שבילה בחצר בלובלין, זימנו לו כנראה מפגשים עם אנשים שעתידיים להיות לדמויות מרכזיות בעולם החסידי. הלר היה כבן 10 בהגיעו לארץ-ישראל ומאז לא עזב אותה. עם זאת, ניכר במקרים לא מעטים, שהקשרים הרבים אותם קיים בבגרותו עם אישים בולטים בעולם החסידי נשענו על הכרות אישית, מוקדמת.³⁶ מערכת קשריו עם ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין (1806-1874) היא דוגמא מובהקת לכך. בתקופה בה הסתובב כילד בחצר בלובלין ביקר באותה חצר ילד מעט צעיר ממנו, יצחק יהודה יחיאל ספרין, מי שעתיד להיות האדמו"ר מקומארנו.³⁷ אומנם בסיפורים המהלכים אודות השניים בחצר 'החוזה' לא נמצאו כאלה המדווחים על בילוי משותף שלהם כילדים אבל, הקשרים המיוחדים ביניהם בבגרותם מצביעים על אפשרות שאולי שם, בלובלין, נוצרה חברות בין השניים, שהשתמרה במשך השנים על אף המרחק הגיאוגרפי.³⁸ באחד המכתבים של האדמו"ר מקומארנו אל הלר, משנת תרכ"ט, הוא כתב, "...שמואל העלר הלוי... בן בנו של הצדיק הקדוש מו"ה אברהם פרץ...",³⁹ וניכרת הכרות וקירבה למשפחה. אפשר שהמשפחות התקרבו זו לזו בחצר בלובלין⁴⁰ וגם הדימיון ברקע הסוציו-אקונומי, מין תערובת של עיסוק בחיי השעה ונהייה אחר עולמות רוחניים, תרם לכך. גם סבו של איזיקל מקומארנו היה אדם שהתפרנס למחייתו. הוא היה בעל בית מרזח וחוכר של מכס הדרכים ואף הגיע למידת אמידות. הייתה גם קירבה משפחתית מסוימת ביניהם בזיקה ליום טוב ליפמן הלר.⁴¹

בעשור השני של המאה ה-19 עלתה המשפחה המורחבת מאירופה לארץ-ישראל. אפשר להניח כי היא השתייכה לאותה קבוצת חסידים, שהיסוד האידיאולוגי היה מניע חשוב בהחלטתם לעלות לארץ-

³⁵ הלר, הרב, עמ' 304.

³⁶ בעל נכדתו המספר עליו כתב בעניין זה: "... ר' שמואל העליר הכיר כמה צדיקים ראשונים והיה חביב וחשוב מאוד אצלם...", (הורוויץ, עדן ציון, עמ' קיח). הוא לא הסביר כיצד נוצרה ההיכרות, אם כי תהייה זו מתבקשת, בהתחשב בעובדה שלאחר עלייתו לארץ הלר לא שב עוד לאירופה ורק מספר קטן מן האישים בהם מדובר ביקרו בארץ.

³⁷ ישר, בית קומרנא, עמ' 35-38.

³⁸ זה יכול אולי להסביר את תפקידו של הלר בתעלומת אי הדפסת ספרו של איזיקל מקומארנו, 'שלחן הטהור עם זר הזהב'. ראו פרק עשרים ואחד.

³⁹ המכתב הובא אצל פרנקפורטר, שלשלת קאמארנא, עמ' קל. גם בספר המוקדש לאדמו"רי קומרנא מציין המחבר כי ר' איזיקל מקומרנא התחשב ברבני ארץ-ישראל והמיוחד שבהם היה הלר, מבלי להסביר איך נוצר הקשר המיוחד, ראו: ישר, בית קומרנא, עמ' 76.

⁴⁰ בידוע כי הלר הוא צאצא של יום טוב ליפמן הלר, כשם שהוא עצמו צאצא לאחת משלוחות משפחה זו, טעה והוסיף לשם 'לוי'.

⁴¹ ישר, בית קומרנא, עמ' 31-32.

ישראל. קדושת הארץ, האמונה בדבר קירבת השכינה ליושבים על אדמתה והיכולת לקיים בה את כל תר"ג המצוות, היו מרכיבי אותה אידיאולוגיה.⁴²

הנסיבות הפרטיות להחלטה זו של המשפחה אינן נהירות. אומנם אוהאן הפכה בסוף המאה ה-18 לעיירה בעלת רוב יהודי⁴³ וסיפקה סביבת מגורים נוחה ליהודים, אולם בשנים הללו היו גם טלטלות שלטוניות: האזור, שהיה תחת שלטון אוסטרי בעקבות חלוקת פולין השלישית (1795), צורף ב-1807 לדוכסות הגדולה של ורשה, שהייתה בחסות צרפתית, ובעקבות מפלת נפוליאון עבר לשליטה רוסית. הרוסים הצליחו להדוף את הצרפתים אולם המלחמה הותירה את האזור הרוס וחרב ורבים מן היהודים מרוששים כלכלית. יתכן שפגיעה במעמדה הכלכלי של המשפחה הייתה בין הסיבות הדוחפות להגירה, אך זוהי רק השערה.

מלחמת נפוליאון ברוסיה נטענה גם בציפיות משיחיות מצד כמה מנהיגים בעולם החסידי. ראשי החסידות היו אומנם חלוקים בדעתם מי עדיף שינצח אך הסכימו שיש כאן אולי פעמי גאולה. ר' יעקב יצחק מלובלין היה מאלה שראו בהתפתחויות הפוליטיות הללו סימנים וניסה לפעול בדרכים שונות כדי שהשעה לא תוחמץ.⁴⁴ לא מן הנמנע שהמשפחה קיבלה את ברכתו של החוזה מלובלין לעליה לארץ הקודש דווקא בשנים אלה גם על רקע זה, אך שוב אין בזה יציאה מכלל השערה.

⁴² על העליה האידיאולוגית של חסידים לארץ-ישראל ראו: שטימן-כץ, עליות חסידים. ניתוח טיפוסי העליות ראו: ישראל ברטל, 'יהודי מזרח-אירופה וארץ-ישראל (1777-1881), בתוך ברטל, גלות בארץ-ישוב ארץ-ישראל טרם ציונות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 41-48.

⁴³ פנקס קהילות פולין, ז: מחוזות לובלין קיילצה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 44.

⁴⁴ על ההשערות בכיוון זה ראו: אסף, נאחז בסבך, עמ' 143; עמנואל אטקס, בעל התניא: רבי שניאור זלמן מלאדי וראשיתה של חסידות חב"ד, ירושלים תשע"ב, עמ' 408-412. מסורת על ניסיונות להתארגנות שכזו מובאת אצל: רוט, כתר מלכות, עמ' פד-פה.